

Наталія Наливайко

МАТЕР, БРАНКА ЧИ КОХАНКА?¹

Для більшості людей ідея рідної землі асоціюється з ідеєю жінки, яка має атрибути матері і незайманої дівчини одночасно. В уявному українця Батьківщина найчастіше виступає в образі матері. «Україна-мати», «ненька-Україна» – це епітети, які самі собою визначають характер українського патріотизму як любові синів до матері. Це стає гостро відчутним під час особливої загрози, коли у кризових періодах відбувається своєрідна регресія до материнського імаго, що означає активізацію позасвідомого. Батьківщина зображується як змучена, згвалтована бранка, що страждає, яку потрібно звільняти. В цьому стражданні, яке смакується, і полягає, на думку автора, фундаментальний фантазм українця. Для психоаналітичного дослідження цієї тези автор звертається до української поезії, а також розглядає разом із класичними творами маловідомі і малодосліджені тексти українських україномовних психоаналітиків різних періодів.

Ключові слова: Батьківщина – Україна-ненька – Материнське імаго – Бранка – Фундаментальний фантазм – Позасвідоме – Інтроєкція – Материнський об'єкт.

*Я тут живу. Я родом з цього краю.
Вже віддавна ходжу я по землі,
Що сотні років спокою не знає
Й клади синів в могили чималі.
Я тут живу. Я родом з Берестечка,
Я в ньому бачила своїх дідів кістки.
Я – родом з кожного вкраїнського містечка:
Від Буського до селища Містки.
Я тут живу. Я – Ігоря онука.
Мені пече Тарасова сльоза,
Мені болить страшна Мазепи мука
І вистраждана Лесина стезя.
Я тут живу. Я – родом з цього краю,
Замішанім на смутку та піснях,
Я з ним тужу, я щиро з ним кохаю
Й віддам колісь йому свій тлінний прах. [7:8]*

Її присутність особливо стала відчутною тоді, коли її не було поруч, і вона стала ще більш близькою, коли здалася недосяжною. В якусь мить защемило, і захоплюючи краєвиди заможної іноземної країни стали сірими, вишукана їжа – пісною, а рідкісне вино – несмачним. Так, вона була прекрасна, ця чужа, наче намальована країна, з її правильними законами та усміхненими людьми. Вона була привітна та спокуслива, як здорова квітуча жінка. Але чомусь пригадалась стара недужа матір, в голові розливалась «Мелодія» Мирослава Скорика та напосідливо звучав проникливий голос Квітки Цісик:

*«Якби я мала крила орлині,
Якби я вміла літати,
Я полетіла б на Україну
Свого милого шукати...»*

¹ Назва і текст статті виникли під впливом рядків вірша Юрія Іздрика «Ненька, курва-мама» [2]. – Примітка автора.

Нестерпно захотілося на Батьківщину. На Херсонщину чи Полтавщину, Одесу чи Львів – нестерпно захотілося в Україну.

Батьківщина зустріла стримано. Їй було не до мене: вона приймала сина, що поліг за неї на Сході. Сина винесли. На пошарпаному війною синьо-жовтому прапорі, що накривав домовину, було написано: «Душа – Богу, життя – Батьківщині, честь і Воля – нікому!»

В такий спосіб полеглий український воїн дав відповідь на запитання, що його сьогодні ставить світовий конгрес: Батьківщина – це те, за що віддають життя.

За визначенням тлумачного словника української мови «батьківщина» – це «колиска», «рідна країна», «місце зародження чогось», «спадщина від батьків, те, що передається від батьків до дітей», тобто – те, що дано безумовно і не є власним вибором [8:71]. «Можна все на світі вибирати, сину, /Вибрати не можна тільки Батьківщину» [12] – так записано це (твердження) вже в іншому, поетичному реєстрі Василем Симоненко. В уявному ж (українця) Батьківщина уявляється як щось вічне, всеохоплююче, поглинаюче, те, що не відпускає і куди хочеться повернутися: «Я живу тобою і для тебе./ Вийшов з тебе, в тебе перейду...», – проголошує символ української душі поет Василь Симоненко у вірші «Земле рідна!» [12]. І саме поезію, вірну товаришку психоаналізу, і, зокрема, українську поезію, ми візьмемо з собою в коротку подорож в уявне українця, в його позасвідоме, що, за Лаканом, структуроване як мова, щоб зробити спробу з'ясувати, чим для нього є Батьківщина. Бо ж поезія, що занурена в найінтимніше і найглибше, викриває його приховані смисли, тому що, як наголошує Ханна Сегал «митець не тільки прагне виразити позасвідоме бажання, він також шукає фантазматичне вирішення позасвідомої проблеми і намагається висловити потребу в репарації, яка надихає його творчий процес» [24:176]. Поряд із поезією ми візьмемо до розгляду разом із класичними творами маловідомі і малодосліджені тексти українських україномовних психоаналітиків різних періодів.

«В (наших поетів) українців, – пише український психоаналітик (з Мюнхена) доктор Петро Цимбалістий у творі «Родина і душа народу», Україна виступає найчастіше під символом жінки-матері (Т. Шевченко). «Україна-мати», «Ненька-Україна» – це епітети, які самі собою визначають характер українського патріотизму як любові синів до матері» [17:85].

Це стає гостро відчутним під час особливої загрози. «...у кризових періодах відбувається своєрідна регресія до материнського імаго, що означає активізацію неусвідомленого. Саме кризові епохи позначаються надмірною активізацією жіночого елемента...» [3:85]. Більше того, матір – Батьківщину віднаходять в руїнах війни: «Війна повністю все змінила, – говорить в інтерв'ю український військовий, – я зрозумів, що до неї я жив без Батьківщини. Війна подарувала мені Україну. Я почав цінувати її такою, як вона є: її культуру, символи, прапор, тризуб». Це майже дослівно відтворює думку, що її висловлює Кормак Галлагер в психоаналітичному есеї «Ірландія, Мати Ірландія: Есей з психоаналітичного символізму»: «Ідеї, що відносяться до Батьківщини – такі, як її прапор, її національний гімн, її незалежність і територіальна цілісність також містять позасвідомі материнські виміри, без яких інтенсивність почуттів, пов'язаних з ними, не може бути зрозуміла» [21].

Батьківщина-матір є центральним фокусом групових фантазій про війну саме тому, пише Адам Замойскі в праці «Святе божевілля: романтики, патріоти і революціонери 1770-1871», що всі ці фантазії про Батьківщин-вбивць в основному фантазії чоловіків, тобто синів. Це саме чоловіки...проголошують, що «вони накрили собою тіло Батьківщини, щоб відродити її», або «ми повинні померти задля життя Батьківщини, бо поки ми живемо, Батьківщина вмирає» [25]. І саме сини віддають своє життя, щоб захистити честь матері. «Лиш доти варто в світі жити, /Поки живеш і квітнеш ти», співає Тарас Петрененко.

Про загиблих синів Батьківщини говорить і моє позасвідоме, що виказує себе у вірші, який прозвучав на початку: *Вже віддавна ходжу я по землі, / Що сотні років спокою не знає / Її кладу синів в могили чималі.* [7:8]

«Під час війни, в той момент, коли образ Батьківщини розщеплюється на хорошу Батьківщину і погану Батьківщину (по аналогії з материнськими грудьми за М. Кляйн, які немовля розщеплює на “хороші» (такі, що задовольняють) *Україно! Ти для мене диво! / Буду, мамо горда і вродлива, / З тебе дивуватися повік, і «погані» (фруструючі)), *Україно! Тебе я терпіти не можу, / Я тебе ненавиджу чуттями всіма,* [12] боєць залишається вірним хорошиї [матері] навіть тоді, коли вона посилає його загинути і бути похованим на її грудях, – пише Даніель Ранкуар-Лаферьєр в праці «Рабська душа Росії: моральний мазохізм та культ страждання» [23]. Бійці часто говорять, що вони хочуть*

померти за «любу Батьківщину»... і заснути як дитина в її утробі, сповитими у материнський одяг, тобто стяг».

*«Я проллюся крапелькою крові
На твоє священне знамено» [12].*

Таким чином можна об'єднатися з матір'ю, в захисному маневрі відмовляючись від неї як від небезпечного об'єкта: віддаючи своє життя за свою Батьківщину означає нарешті об'єднатися з нею. «Солдат, який гине на війні-, говорить один патріот-, помирає мирно. Той, хто має Батьківщину, помирає в комфорті...в ній, як дитина, котра заснула в своїй теплій і м'якій колисці».-Ллойд деМос [22]. «Повторне інсценування утробних травм під час війни і соціального насильства », адже «ідея рідної домівки, – за ...бере свій початок від репресованої первинної материнської метафори, стосунків, що зав'язані на крові», тому що «домівка отримує свою владу від зв'язку з витисненою первинною ідеєю Матері, найпершою серед усіх кровних родичів, до яких залишаються прикріпленими потужні несвідомі афективні інтереси» [21]. «Стосунки, які впорядковані навколо метафори Іменні-Батька, адже герої Батьківщини – не батьківські фігури, але сини і брати, які захотіли покласти своє життя, щоб захистити честь своєї матері.» [21]. Син не може залишатися осторонь того, що відбувається на рідній землі, – адже тому і звать її «матінкою». Матері потрібно віддати все. Як, наприклад, віддає Василь Симоненко: *«Візьми всього! І мозок мій, і вроду,/ І мрії дитинних плеса голубі./ Для мене найсвятіша нагорода -/ Потрібним будь, красо моя, тобі»* [12].

Неможливість прислужитися викликає депресивну тривогу. Депресивна тривога пов'язується з переведеною у внутрішній план матір'ю, яка у сприйманні синівського Еґо є не те, що пораненою чи підданою небезпеці, а остаточно знищеною і втраченою. Це надзвичайно сильно виражається в поезії Тараса Шевченка. Так, за спостереженнями українського психоаналітика Якіма Яреми поет Шевченко намагається реалізувати свої стосунки з рідною померлою матір'ю через сюжети своїх творів, в яких вона постає як праобраз покинутих матерів. Проте з часом, за словами Яреми, цей образ витісняється і починає реалізовуватись у зміненому вигляді. В результаті чого, згідно з висновками дослідника, в поета вся сила насильно стриманої колись дитячої любові переливається на Україну. Яким Ярема вважає, що ключовою детермінантою сильного почуття до батьківщини є перенесення любові з образу матері на образ України, яка в його житті така ж бажана, далека, зраджена.

Трагедія поганьбленої жінки, матері-покритки, що змушена поневірятися світом, у творчості поета набуває значення символу, який відображає стан його власної душі і стоплену в ній душу українського народу, відображаючи в такий спосіб трагедію національного масштабу.

Тому депресивний синдром у творчості Шевченка символічно виражає синівське переживання щодо спльондрованого тіла України :*«Світе тихий, краю милий, /Моя Україно, /За що тебе спльондровано, /За що, мамо, гинеш?»* [18:99] ...і мотиви плачу синівського серця, що Кульчицький називає «кордоцентричністю» [4:21]: *«серце плаче, ридає, кричить..»* [18:116], що через століття повторює в сучасній українській поезії Тарас Петрененко: *«Вірне серце твого сина/Я кладу тобі до ніг»*.

Так як у поезії Шевченка вербалізується потенційно могутня любов до матері-Батьківщини, то Шевченко постає у творчій сублімації духовним учителем матері – України і вводить у психосемантичне поле українського існування психічну цінність страждання [9].

Страждання (материнське, а значить – моє) стає психологічним джерелом синівської патріотичної свідомості. Через страждання повинні пройти сини, щоб звільнити Батьківщину, яка, крім того, що мати, ще й довічна полонянка, степова **бранка**, заарканена і гвалтована в наметах половецьких і татарських ханів та пізніших царів, що піддавалась тортурам:

Що вам розповісти про мою Україну?

Невже, про її шрами на грудях і синці на спині?, запитує Григорій Семенчук [11].

Бо й Ти – не мати, бранко степова! , промовляє Євген Маланюк, одночасно «відчуваючи до цієї бранки зневагу, огиду і чисте співчуття, любов, каяття» [6].

Образ батьківщини – **бранки**, безсумнівно, присутній в найглибших шарах психіки українця. Дивовижно, але при роботі над цією доповіддю мені пригадався власний вірш, написаний давно, де Батьківщина, пасивна і замучена, явилась мені полонянкою, закутою і розп'ятою, що очікує на звільнення. Прочитую, наприклад, такі строфи:

*Мою країну втоптують в ганьбу,
На неї накидають тяжкі пута
І стукають з оскалом по стовпу,
Щоби в ланцюг брехні її закути.
Моїй країні дряпають лице,
Іще живій, довбе її ворон очі.
Як пташка, що потрапила в сільце,
Вона порвать ті підлі пута хоче.
Кати її сказали розіп'ять,
Насипати в надрізи солі,
А потім зовсім волю відібратъ,
Щоб легше їй було скоротись долі.
Вона стоїть, розгублена, бліда,
Та в стомлених очах жива надія,
Що омине її лиха біда
І що не впусять їй на груди змія.
Мою країну сунуть у ярмо.
Невже ми їм зробити це дамо?[16:80]*

Страждання смакується, в ньому відчувається, щось більше, ніж страждання, що вже більше схоже на насолоду, яка витікає, на наш погляд, із фундаментального фантазму українця «мене б'є батько», тобто пов'язане з фантазією мазохістичного характеру і, відповідно, стає колискою почуття провини та відповідає жіночій позиції.

В цьому зв'язку Олександр Кульчицький, український психоаналітик, у своїй праці «Світовідчуженні українця» пише, що устрій української сім'ї «підпорядкований нормам ієрархії вартостей типових для жінки, для жіночої свідомості» і що: «в позасвідомому українця керуючим і нормуючим чинником є образ матері» [4:23], (що також підтверджується і народною приказкою: «Як батько скажуть, так по матеріному і буде»), і цей образ поширюється на образ Батьківщини.

«Люди, які містять в собі фантазії такого типу («мене б'є батько») розвивають особливу чутливість і роздратування до всіх, кого вони можуть включити в клас батька. Вони легко ображаються на таких людей, і таким чином (на їх особисту шкоду і кошт) реалізують уявну ситуацію бути битим своїм батьком», пише Фройд в праці «Дитину б'ють» [14 :246].

Такою, що може бути включеною в клас батька, стає для українців влада. «Батько найчастіше виступає як караючий чинник, і вона (дитина) не в змозі приязно і довірливо ставитися до нього». «Я тебе породив, я тебе вб'ю», – погрожує синові Тарас Бульба, і таки вбиває його. «Тому цілком природнім є недовір'я, нехїть, ворожість до влади», яка уособлює образ батька. Вона для українця завжди – насильство, якому можна коритися лише зі страху, а не з волі», – пише Петро Цимбалістий [17]. Коли влада занепадає, майже неодмінно наступає анархія. Після того, коли за Фройдом, «в один прекрасний день...брати об'єдналися, вбили і з'їли батька...» “в акті поїдання здійснивши ототожнення з ним, кожний з них засвоїв собі частину його сили” [13 :331]. З того моменту «соціальні почуття братерства, на яких ґрунтується великий переворот, набувають...найглибший вплив на розвиток суспільства. Вони знаходять собі вираження у святості загальної крові, в підкресленні солідарності життя всіх, хто належить до цього клану.» Прикладом такого братання і приналежності до певного клану в Україні є означаюче «побратими» і «посестри», що сьогодні широкоживане і безпомилково відсилає нас до подій найновішої історії України. «Забезпечуючи собі таким чином життя, браття хочуть сказати, що ніхто з них не повинен поступати з іншим так, як всі вони разом поступили з батьком» [13:335]. Таким чином накладається заборона на вбивство брата, але і на можливість брата стати старшим для своїх братів. Отже, після смерті (ненависного) «батька» (влади), «сини» «матері» (України) якомога довше намагаються не допустити, щоб хтось із них зайняв спорожніле місце. На думку доктора Цимбаліста у щоденному житті українця це символізується «в такий спосіб, що в українській родині після смерті батька сини діляться владою, оскільки тут ніколи не було звичаю (або ж права) передавати всю землю як неподільну спадщину найстаршому синові. Сини (і навіть дочки),

рівні між собою, отримують однакові долі.» Цимбалістий називає це «матріархат ним» способом життя.

«Інтроекція материнського об'єкта, тобто переведення його у внутрішній образ, формує ставлення суб'єкта до об'єктного світу. Любовне ставлення до матері закладає основу національного характеру...» [3:29], і попри того, що «батьківщина», «вітчизна», «отчизна» походять від слів «батько», «вітець», «отець», означуване «Батьківщина» в уявному українця – це материнське.

Таким чином, з «інтроекцією» своєрідного «матріархатного» (за Цимбалістим) стилю родинного життя в позасвідомому українця щільно укорінюється ідея рівності «дітей» Неньки-України, а відтак – недовіра до батька, як такого, що цьому загрожує». Підтвердження цього припущення легко віднайти в мові сучасних українських політиків. Такому, наприклад, як «посада президента в Україні як п'яте колесо до возу» [20] або в стабільно низьких рейтингах політиків – чоловіків та стабільно високих рейтингах політика-жінки, лідера партії, назва якої співпадає з назвою цього Конгресу. У таких неусвідомлених пережитках і настановах, закорінених глибоко в душі ще з раннього дитинства, можна шукати вияснення того особливого підкреслювання українцями рівності, «анархічності української вдачі» [18:32] і непереможний потяг до Волі, слово, що українці пишуть з великої літери і що для них означає більше, ніж просто свобода. Але піднімаючись із темряви позасвідомого, це часом гасило світильник розуму своїх носіїв. Опановуючи психіку, ця ідея негативно впливала на історичну долю України, спричиняючи анархічні настрої і призводячи до невміння втримати владу.

Коханка

«Для більшості людей ідея рідної землі асоціюється з ідеєю жінки, яка має атрибути матері і незайманої дівчини одночасно» [21]. *Для мене ти люба й кохана, / Для когось – рідна мати. Або «Вставай, моя мила, вставай»,* – звучать сьогодні слова сучасної української пісні, що звернені до Батьківщини-матері-коханки і переказують сенс проживання уявного. Повертаючись до Шевченка, пригадаємо, що і в нього, як вказує Ст.Балей, ідея матері-Батьківщини концентрується навколо двох точок: дівочої непорочності й материнства, де шевченкова батьківщина «олицетворяє почасти коханку, а почасти матір» [1].

Проте від ореолу святості мати-коханка переміщається в місце грішниці, жінки, яка захоплює і злить, і чия святість під питанням: *курви-мами.*

Юрій Іздрик віршує з цього приводу так:

*Ти, як то кажуть, дала життя – чого ж не даєш нормально жити?
Ще кажуть, що ніби-то ти свята, і очі твої – волошки в житі,
що уникаючи сорому й скверни, ти всім віддавалася тільки з любові,
от рот твій і повен чужої сперми, а вени забиті чужою кров'ю [2].*

Проте, Матір, Бранка чи Коханка – Батьківщина – це частина мене, це місце в мені, і тому я завжди ношу її з собою. Це місце має запах і смак, воно може стискатися до маленького камінчика і дуже тиснути, і тоді я засмучуюсь, бо у Батьківщини не все гаразд, а може, навпаки, розлитися по всьому тілу, і наповнювати легкістю, і тоді я пишаюсь. Часом воно щемить, а часом гнітить, а часом – тішить. Але ніколи не мовчить. Місце, що говорить моєю мовою.

*я ношу в собі цю вітчизну
і не можу її виблювати
бо вона як кров –
тече в жилах [21].*

Літературні джерела:

1. Балей С. З психології творчості Шевченка // В кн. Степан Балей: зібрання праць у 5ти томах. Львів – Одеса. ІФЛІС ЛФС “Cogito” 2002. Т1. с. 217–314
2. Іздрик Ю. Ненька, курва-мама. [Електронний ресурс]: http://www.24tv.ua/24_virshi_pro_ukrayinu_yaki_vrazhayut_vidvertistyu_n600011
3. Зборовська Н. Код української літератури. – Київ: Академвидав, 2006. – 498 с.

4. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа / С. Онацький, О. 47. Кульчицький, Б. Цимбалістий та ін. – Нью-Йорк – Торонто: «Ключ», 1957. С.13–25.
5. Лапланш Ж., Понталіс Ж-Б. Словарь по психоаналізу. – С-Петербург – Москва, Центр гуманітарних досліджень, 2010. С. 259 – 260
6. Маланюк Є. Псалми степу. [Електронний ресурс]: <http://www.ukrlit.vn.ua/lib/malanuk/1494d.html>
7. Наливайко Н. Із записника городянки. Поезії. К., ВЕТА-прес, 2010
8. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах / К. Видавництво «Аконіт», 2003 – Т.1
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. // В кн. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Основи., 2002.– 419 с.
10. Петрененко Т. Україна. Пісенний вінок: Українські народні пісні / Упорядник Андрій Михалко. – Київ: Криниця, 2007. – 400 с.
11. Семенчук Г. [Електронний ресурс]: http://www.24tv.ua/24_virshi_pro_ukrayinu_yaki_vrazhayut_vidvertistyu_n600011
12. Симоненко Василь. У твоєму імені живу. “Веселка”, К., 1994.
13. Фрейд З. Я і Оно // В кн. Фрейд З. Психологія бессознательного. – М: «Фирма СТД», 2006, С 291–351.
14. Фрейд З. Ребенка бьют // В кн.: Фрейд З. Навязчивость, паранойя и перверсия . М: «Фирма СТД», 2006, С 229–254.
15. Храмова В. До проблеми української ментальності. Українська душа. К., Фенікс, 1992. – 128 с.
16. Ходаковська (Наливайко) Н. У безмежному колі. Поезії. К., ВЕТА-прес, 2008.
17. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. Українська душа. К., «Фенікс», 1992
18. Шевченко Т. Світ Правди засвітить. Кобзар. Львів Видавництво «Апріорі», 2014. – 372 с. [99, 116]
19. Якимчук Л. Молитва. [Електронний ресурс]: http://24tv.ua/24_virshi_pro_ukrayinu_yaki_vrazhayut_vidvertistyu_n600011
20. Безсмертний Р.Б. Война перешла в фазу заробітківства / Інтернет-видання «Аргумент». [Електронний ресурс]: www.argumentua.com.
21. Gallagher Cormac The Letter: ‘Ireland, Mother Ireland: An Essay in Psychoanalytic Symbolism’, 1998. URL: www.lacaninireland.com/.../AN-ESSAY-IN-PSYCHOANAL .
22. Lloyd de Mause, The Emotional Life of Nations. New York: Karnac, 2002, pp. 49–85.
23. Rancour-Laferriere D., The Slave Soul of Russia: Moral Masochism and the Cult of Suffering. New York: New York University Press, 1995, p. 226.
24. Segal H. (1991), Reve, art, phantasme, trad. A.Comby, Paris, Bayard, 1993.
25. Zamoyski A., Holy Madness: Romantics, Patriots and Revolutionaries 1770-1871. New York: Viking, 2000, p. 23.